

Bali Lombok

NELLES
GIDS

NIEUW met actuele reistips

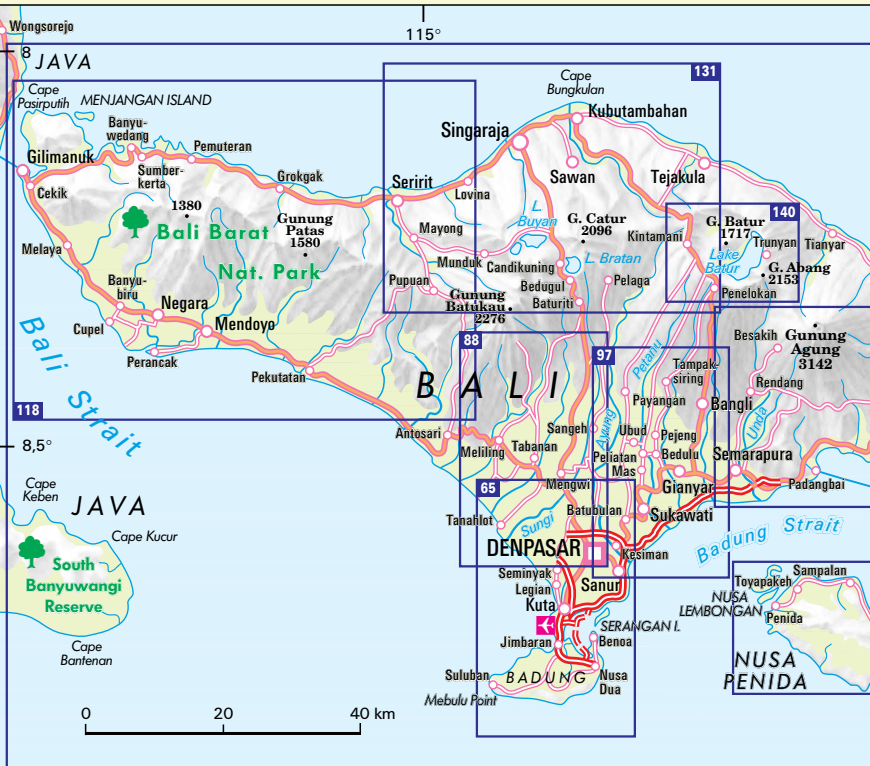
Foto: Paul Spierenburg

Tempeldans in trance • Lijkverbranding als volksfeest
Een bos vol brutale apen

Nelles Verlag

met extra
HOTELLIJST
en talrijke
DETAILKAARTEN

BALI - LOMBOK

INDIAN

LIJST VAN KAARTEN

Bali	56/57	Nusa Dua	73
Denpasar	60/61	Sanur	75
Zuid-Bali	65	Nusa Penida	78
Kuta / Legian	68	Westelijk Midden-Bali	88
Jimbaran	70	Oostelijk Midden-Bali	97

116°

8°

BALI SEA

OCEAN

Regio Ubud	106/107	Oost-Bali	148/149
West-Bali	118	Lombok	180/181
Noord-Bali	130/131	Ampenan / Mataram / Cakranegara	182/183
Lovina Beach	132/133	De Gili's	190/191
Mount Batur	140		

116°

LEGENDA

<p>★★ topattractie (op de kaart) ★★ (in de tekst)</p> <p>★ bezienswaardigheid (op de kaart) ★ (in de tekst)</p> <p>8 oriëntatienummer in tekst en op kaart</p> <p>8 8 oriëntatienummer in tekst en op plattegrond</p> <p>□ openbaar / belangrijk gebouw</p> <p>■ hotel, resort</p> <p>● restaurant</p> <p>⊕ ⊞ hospitaal, post</p> <p>□ ○ winkelcentrum, markt</p> <p>🚩 ★ ambassade, politie</p>	<p>Nusa Dua (plaats) Royal Pools (bezienswaardigheid)</p> <p>✈ ✈ internationale luchthaven, nationale luchthaven</p> <p>🏛 UNESCO werelderfgoed</p> <p>Mt. Merbuk 1386 bergtop (hoogte in meters)</p> <p>🌳 nationaal park</p> <p>🌊 strand</p> <p>🤿 duiklocatie</p> <p>🛕 hindoe tempel</p> <p>🏯 boeddhistische tempel</p> <p>🕌 moskee, kerk</p> <p>💻 informatiecentrum</p> <p>🗿 uitkijkpunt</p> <p>⛳ golfterrein, monument</p>	<p>de geel gemarkeerde namen worden in de tekst vermeld</p> <p>internationale luchthaven, nationale luchthaven</p> <p>UNESCO werelderfgoed</p> <p>bergtop (hoogte in meters)</p> <p>nationaal park</p> <p>strand</p> <p>duiklocatie</p> <p>hindoe tempel</p> <p>boeddhistische tempel</p> <p>moskee, kerk</p> <p>informatiecentrum</p> <p>uitkijkpunt</p> <p>golfterrein, monument</p>	<p>administratiegrens</p> <p>grote verkeersweg (vierbaansweg)</p> <p>grote verkeersweg (geasfalteerd)</p> <p>verharde hoofdweg (geasfalteerd)</p> <p>secundaire weg (gedeeltelijk geasfalteerd)</p> <p>secundaire weg, piste, rijweg</p> <p>wandelroute, pad</p> <p>wegnummer</p> <p>straat met eenrichtingsverkeer</p> <p>autoveerboot, boot</p> <p>afstand in kilometers</p> <p>bushalte, parkeerplaats</p>
---	---	--	---

COLOFON: Nelles Gids: Bali – Lombok

All rights reserved
© Nelles® Verlag GmbH, 81379 München, Machtfinger Str. 11
Info@Nelles.com, www.Nelles.com
Druk 2013
ISBN 978-3-86574-401-2

Licentieovereenkomst: Onderwerp van de gebruikersovereenkomst zijn de door Nelles Verlag GmbH gepubliceerde digitale reisgidsen "Nelles Gids". Nelles Verlag GmbH verleent alleen aan eindklanten toestemming voor het gebruik van de "Nelles Gids". Nelles Verlag GmbH verleent de gebruiker een niet-exclusief en beperkt recht op het gebruik van de "Nelles Gids". De gebruikers hebben het recht om een digitale kopie van de gewenste reisgids te downloaden, een elektronische kopie daarvan als back-up op te slaan en, voor zover door Nelles Verlag GmbH ter beschikking gesteld, een exemplaar daarvan uit te printen en daarvan twee kopieën te maken. Elk ander gebruik is slechts toegestaan met schriftelijke toestemming van Nelles Verlag GmbH. Indien de gebruiker in strijd handelt met deze licentieovereenkomst, is hij verplicht om, ongeacht de aanspraak op eventuele verdere schadevergoeding, een contractuele boete te betalen voor elke opzettelijke schending van deze overeenkomst. De gebruiker wordt erover geïnformeerd dat het bedrijf Nelles Verlag GmbH ter bescherming van de "Nelles Gids" technische maatregelen heeft genomen. De gebruiker is niet gerechtigd de technische beschermingsmaatregelen te omzeilen zonder de toestemming van Nelles Verlag GmbH. De door Nelles Verlag GmbH toegevoegde auteursrechtvermeldingen, referenties en merknamen mogen door de gebruiker niet worden gewijzigd noch mogen zij worden verwijderd.

Disclaimer: Alle informatie in de "Nelles Gids" wordt door het team van Nelles Verlag GmbH zorgvuldig onderzocht en geactualiseerd en, waar mogelijk, gecontroleerd op nauwkeurigheid. Ondanks zorgvuldig onderzoek is het mogelijk dat de informatie in de "Nelles Gids" niet of niet meer relevant is. Nelles Verlag GmbH kan dus evenmin als het team van de "Nelles Gids" aansprakelijk worden gesteld voor de volledigheid en juistheid van de in de "Nelles Gids" aangeboden informatie. Nelles Verlag GmbH en het team van de "Nelles Gids" kunnen in het bijzonder niet aansprakelijk worden gesteld voor schade, ongemak of tekortkomingen, letsel of andere gevolgen, voortvloeiend uit de informatie in de "Nelles Gids". Deze disclaimer geldt echter niet voor schade die voortvloeit uit schade aan leven, lichaam of gezondheid, gebaseerd op een nalatig plichtsverzuim door Nelles Verlag GmbH of een opzettelijk of nalatig plichtsverzuim door een wettelijke vertegenwoordiger of agent van Nelles Verlag GmbH. Op dezelfde wijze geldt deze disclaimer niet voor andere schade die voortvloeit uit een grof nalatig plichtsverzuim door Nelles Verlag GmbH of een opzettelijk of grof nalatig plichtsverzuim door een wettelijke vertegenwoordiger of agent van Nelles GmbH. Nelles Verlag GmbH is niet verantwoordelijk voor de beschikbaarheid van haar diensten.

Bij de hyperlinks en advertenties gaat het om inhoud die afkomstig is uit externe bronnen, waarvoor geen aansprakelijkheid is verschuldigd. Nelles Verlag GmbH distantieert zich uitdrukkelijk van de inhoud van de gelinkte websites. In geen geval is Nelles Verlag GmbH aansprakelijk voor enige directe, indirecte, bijzondere of andere schade die voortvloeit uit het gebruik van een gelinkte website.

Lijst van kaarten	2
Colofon / Legenda / Voorbehoud	4

1 GESCHIEDENIS EN CULTUUR VAN BALI

Hoogtepunten / Opwarmertje	12
Historisch overzicht	14
Land en volk	17
Geschiedenis en cultuur van Bali	23
Religie op het 'eiland van goden en demonen'	40
Riten van de levenscyclus	48
Gedragsregels	50

2 ZUID-BALI

Denpasar	59
Kuta / Legian / Seminyak	64
Jimbaran	69
Benoa	72
Nusa Dua	74
Sanur	74
Nusa Lembongan	78
Nusa Penida	79
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	81-83

3 MIDDEN-BALI

Badung	87
Tabanan	91
Tanahlot	92
Gianyar	94
De regio Ubud	101
Bangli	111
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	113-115

4 WEST-BALI

Jembrana	117
Nationaal Park West-Bali / Het eiland Menjangan	123
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	125

5 NOORD-BALI

Singaraja	129
Lovina Beach	134
Bratanmeer	137
Rond de Baturvulkaan	138
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	142-143

6 OOST-BALI

Semarapura (Klungkung)	147
Zuidoostkust	152
Besakih: Moeder van alle tempels	155
Amlapura	159
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	162-163

7 GESCHIEDENIS EN CULTUUR LOMBOK

Geschiedenis	167
Samenleving op Lombok	169
Religie op Lombok	171
Feesten en ceremonies	173
Gedragregels op Lombok	175

8 LOMBOK

West-Lombok	179
De Gili's	188
Noord-Lombok en de Gunung Rinjani	191
Oost-Lombok	196
Zuid-Lombok	198
<i>INFO: Restaurants, bezienswaardigheden e.d.</i>	204-205

9 THEMA'S

Culinair	210
Balinese dansen	214
Balinese gamelan	220
Wayang kulit	223
Kunst en kunstnijverheid	226
Ikat en dubbel-ikat	230
Ontmoeting met een batik-kunstenaar	233
Hanengevechten	235
Stokgevechten op Lombok	238

10 PRAKTISCHE TIPS

Vorbereidingen	240
Klimaat	240
Reisperiode	240
Kleding	240
Reisdocumenten	240
Geld	241
Gezondheid	241
Reizen naar en op Bali en Lombok	242
Heenreis	242
Reizen van Bali naar Lombok	242
Reizen op Bali	242
Reizen op Lombok	243
Terugreis	243
Praktische Tips van A-Z	243
Alcohol	243
Apotheken	243
Boekhandels	243
Diefstal en drugs	243
Douane	244
Elektriciteit	244
Eten en drinken	244
Feestdagen / Feesten / Kalender	244
Fotograferen	245
Maten en gewichten	245
Openingstijden	245
Post / Telefoon / Fax	246
Taal	246
Tijdsverschil	246
Adressen	246
Consulaten op Bali	246
Indonesische ambassade in Nederland en België	246
Cijfers en wetenswaardigheden	246
Nuttige uitdrukkingen	247
Auteurs	248
Register	250
Accommodatie	257

HOOGTEPUNTEN

BALI

**Kuta Beach (zie p. 64): overdag naar surfers kijken, onderhandelen met strandverkopers, pootjebaden in de branding; 's avonds vanaf een strandbar genieten van een prachtige zonsondergang.

**Pura Luhur Ulu Watu (zie p. 71): vanaf de zuidelijkste tempel van Bali genieten bezoekers van een spectaculair uitzicht over de steile rotskust.

**Zee-tempel van Tanahlot (zie p. 92): de tempel op een eilandje voor de kust biedt vooral bij zonsondergang een romantische aanblik.

**Goa Gajah (zie p. 101): de mond van een gigantische demonenkop geeft toegang tot de duizend jaar oude Olifantsgrot.

**Ubud en omgeving (zie p. 103): het dorpsleven, tempels, galeries, rijstvelden, kunstenaars, dansen, gamelanmuziek – de omgeving van Ubud is uitgegroeid tot hét centrum van de Balinese cultuur.

Rijstterrassen: bij **Jatiluwi (zie p. 94), **Pupuan** (zie p. 123), **Muncan** (zie p. 158), **Sidemen** (zie p. 158) en **Abang** (zie p. 161) is de door rijstboeren geschapen 'landschapskunst' op zijn mooist.

**Pulau Menjangan (zie p. 124): snorkelaars en duikers vinden bij Nationaal Park Bali Barak een onderwaterparadijs met een steil koraalrif en talrijke koraalvissen.

Vorige pagina's: Een hindoeïstische crematieplechtigheid is op Bali geen treurige gebeurtenis (hier: in Ubud). De mythologische godenvogel Garuda. Rechts: Offerfeest op Kuta Beach.

**Gunung Batur en het Baturmeer (zie p. 140): de relatief eenvoudig te beklimmen vulkaan ligt midden in een caldera, direct naast een kratermeer met aan de oever warmwaterbronnen; een boot brengt u naar het oude Balinese dorp Trunyan.

**Pura Besakih (zie p. 155): de Moedertempel van Bali, tevens de grootste tempel van het eiland, op de flanken van de Gunung Agung, is vaak het decor van hindoeïstische processies.

**Bratanmeer (zie p. 137): de tempel Ulun Danu spiegelt zich in het ook bij watersporters populaire bergmeer.

**Stranden van Padangbai (zie p. 153): wit zand, baaien, excursieboten en kleine hotels in de heuvels – een tip voor individualisten.

**Koninsbaden van Tirthagangga (zie p. 160): baden zoals ooit de radja's dat deden – in het rustige oosten, omgeven door rijstvelden.

**Duikparadijs bij Tulamben (zie p. 162): het wrak van de SS Liberty is de beroemdste duikstek van Bali.

LOMBOK

**Gunung Rinjani (zie p. 193): een meerdaagse wandeling door oude bossen leidt naar het kratermeer van de boven alles uitstekende vulkaan Rinjani.

**Strand van Senggigi (zie p. 187): aantrekkelijk strand met prachtige zonsondergang en comfortabele hotels; een stuk rustiger dan op Bali.

**Gili's (zie p. 188): drie kleine, voor toeristen ontsloten koraaleilanden bij Lombok, genaamd Air, Meno en Trawangan; een eiland voor snorkelaars, een voor een romantische weekendreis en een voor partygangers.

**Stranden bij Kuta (zie p. 202): lange witte stranden, die grotendeels nog rustig zijn.

Foto: Thomas Slankewicz

OPWARMERTJE

Een boerin, gekleed in een feestelijke sarong, balanceert op haar hoofd een schaal met liefdevol opeengestapelde offergiften, terwijl ze onderweg is naar een eeuwenoude tempel midden in een rijstveld – een scène die zich ook 2500 jaar geleden in India zou kunnen hebben afgespeeld. Behoedzaam, met veel gevoel voor esthetiek, opgewekt en tolerant: de Balinese aard fascineert Europese reizigers al vele eeuwen.

Voldoet Bali ook nu nog aan het beeld van een tropisch paradijs? Uiteraard is de moderne tijd ook tot het eiland doorgedrongen, maar zelfs in de tropische hoteltuinen van de chique strandresorts in het zuiden worden nog dagelijks verse bloemenoffers op de kleine altaren gelegd. Want de Balinese hindoes eren hun goden niet alleen in de sacrale tempels in het binnenland, maar overal en altijd. Ook stellen ze de demonen uit de onderwereld en de zee tevreden met kleine giften – religie is alom aanwezig, maar zonder het temperamentvolle, missionaire karakter

van het islamitisch geörienteerde, grote buureiland Java.

Het evenwicht tussen goed en kwaad, tussen hemel en hel, en het verkrijgen van goed karma zijn belangrijke thema's in de Balinese variant van het hindoeïsme, waarin ook animistische en boeddhistische elementen zijn verweven. Dat uit zich onder meer in gecompliceerde offerrituelen, groots opgezette crematies, exotische dansen, betoverende gamelanmuziek en fantasievolle schilder- en houtsnij kunst.

Daarbij komt het prachtige landschap van het tropische eiland: rijstterrassen klimmen omhoog langs de vulkanische hellingen, in het midden van het eiland domineren bedrieglijk rustige vulkanen en op de met kokospalmen omzoomde zandstranden breken de surfgolven van de Indische Oceaan.

De badplaatsen in het zuiden zijn levendig en gastvrij, vooral in Kuta, waar de jonge, internationale gasten de nacht tot de dag maken, terwijl verder landinwaarts, in de dorpen rond Ubud, het veelzijdige culturele leven van de Balinezen uitnodigt tot een kennismaking.

HISTORISCH OVERZICHT

1,8 miljoen jaar geleden Aanwijzingen voor het bestaan van de Javamens. Bali en Java zijn tot 10.000 v.Chr., tijdens de ijstijden, diverse keren door zeespiegelschommelingen via een landbrug met elkaar verbonden.

circa 200.000 v.Chr. In de steentijd leven jagers in het gebied van Trunyan op Bali.

circa 1500 v.Chr. Komst van Austronesiërs, die oorspronkelijk (4000 v.Chr.) afkomstig zijn uit Taiwan en Zuid-China.

circa 300 v.Chr. Nieuwe immigranten arriveren in de bronstijd (bronzen trommels: de Maan van Pejeng). Verspreiding van natte rijstteelt, buffeloffers en ikatstoffen.

circa 100 v.Chr. Introductie van de teelt van peper, vermoedelijk vanuit India.

vanaf 3e eeuw n.Chr. Boeddhisme en hindoeïsme komen vanuit India naar Java en Sumatra.

6e-13e eeuw Het boeddhistische koninkrijk Srivijaya controleert vanuit Zuid-Sumatra de Straat van Malakka en daarmee de zeehandel tussen India en China.

750-850 Bouw van de Borobudur op Java onder de Sailendra-dynastie.

850 De hindoeïstische Prambanantempel wordt gebouwd op Java onder de Mataram-dynastie; hun hindoeïsch gaat aan het einde van de 10e eeuw ten onder.

914 De uit Java afkomstige boeddhistische koning Sri Kesari Warmadewa laat na de onderwerping van Bali in Belanjong (Sanur/Bali) een zuil oprichten met teksten in het Sanskriet en Oudbalinees.

1019-1042 De Balinese hindoeïsche Airlangga, zoon van de Balinese vorst Udayana I, verenigt Oost-Java en Bali. Onder zijn opvolgers is Bali afwisselend zelfstandig en onderworpen aan Oost-Java.

1293 Een mongoolse vloot landt op Oost-Java. Met hun hulp sticht Vijaya het laatste grote hindoeïsch Majapahit (1293-1500) in Oost-Java (residentie in het huidige Trowulan).

vanaf 1343 Bali wordt vanuit Java definitief hindoeïsch gemaakt; sterke Javaanse invloeden tijdens het Majapahit-rijk (tot 1846).

14e eeuw Ondergang van het ooit machtige zeehandelsrijk Srivijaya op Sumatra.

1331-1364 Gajah Mada, minister-president van het hindoeïsch Majapahit, verovert grote delen van Java en in 1343 het eiland Bali.

1389 Begin van de ondergang van Majapahit; opkomst van de islam in de specerijenhavens van Java door handelaren.

1478 Veldtochten van het islamitische sultanaat van Demak (1475-1518; Midden-Java) tegen het hindoeïstische Majapahit (Oost-Java). Het ooit machtige rijk Majapahit wordt verdeeld in kleinere vorstendommen.

circa 1500 De Oost-Javaanse hindoeïsche elite – aristocratie, kunstenaars, geestelijkheid – trekt naar Bali uit angst voor de islamisering.

Foto: Thomas Stankiewicz

De hindoeïstische apengod Hanuman waakt een tempel bij het Baturmeer.

1511 Het katholieke Portugal domineert de specerijenhandel, verovert het sultanaat Malakka en later de specerijeneilanden Ternate, Ambon, Flores en Timor.

1530 Blambangan, het laatste hindoeïsch op Java, beheerst alleen nog Oost-Java.

vanaf 1550 Het onafhankelijke, nu hindoeïstische Bali breidt zijn macht uit tot West-Lombok. Politiek en cultureel centrum van Bali wordt Gelgel (bij Klungkung).

1601 Zeeslag tussen Nederland en Portugal om de specerijenhandel. De *Vereenigde*

Oost-Indische Compagnie (VOC) sticht een handelspost in Bantam (West-Java).

1619 Jan Pieterszoon Coen bouwt Jayakarta (Jakarta) uit tot de VOC-stad Batavia.

1637 Eerste VOC-suikerplantage op Java.

1637-1639 Blambangan, het laatste hindoeïsch rijk op Oost-Java, wordt aangevallen door het islamitische Mataram en ook Bali krijgt meer invloed in Oost-Java.

1699 Eerste VOC-koffieplantage op Java.

1799 De VOC-gebieden worden Nederlandse koloniën.

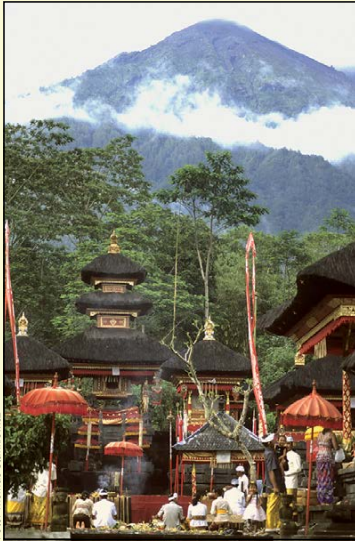

Foto: Thomas Slankiewicz

Besakih bij de 3142 m hoge vulkaan Agung – 'moeder' van alle Balinese tempels.

1830-1870 *Cultuurstelsel*: de Javaanse boeren moeten verplicht exportproducten als kruidnagel, suiker, koffie en thee aanplanten.

1846-1854 De Nederlanders veroveren Noord-Bali.

vanaf 1863 Start plantage-economie bij Medan op Sumatra – tabak, thee, rubber, palmolie; 1883 start aardoliewinning door Shell.

1882 Singaraja wordt de hoofdstad van Bali.

1906-1908 Nederlanders onderwerpen Zuid-Bali, massale rituele zelfmoorden aan de

hoven van Badung en Klungkung; toenemen de kritiek vanuit Europa op het kolonialisme.

1927 Soekarno richt de naar onafhankelijkheid strevende PNI (Partai Nasional Indonesia) op.

1920-1939 Europese kunstenaars wonen op Bali.

1942-1945 Japanners bezetten Indonesië.

1945-1949 Na bloedige gevechten, ook op Bali (1946: onder leiding van I Gusti Ngurah Rai sterven tientallen vrijheidsstrijders bij Marga), en vooral onder druk van Amerika, moet Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië erkennen. De linksgeïntendeerde Soekarno wordt president. De politieke islam krijgt invloed op Java en Atjeh.

1965-1966 Vermeende communistische coup, waarop de rechtse generaal Soeharto de macht grijpt. Massamoorden (ca. 1 miljoen doden) op 'communisten' en Chinezen.

1966-1998 Autoritair presidentschap van Soeharto en zijn GOLKAR-partij.

1969 Begin van de omstreden transmigratie van de bewoners van de overbevolkte eilanden Bali en Java naar de buiteneilanden. Bevordering van het toerisme op Bali.

1976-1999 Militaire annexatie van de Portugese kolonie Oost-Timor.

1998 Economische crisis en onrusten, Soeharto treedt af.

1999 Moslimleider Wahid wordt president.

vanaf 2000 Islamitische terreurdaden tegen christenen, Chinezen, hindoes en buitenlanders.

2001 Megawati, de dochter van Soekarno, wordt president.

2002 Islamitische aanslag in Kuta (Bali) eist 202 dodelijke slachtoffers.

2004 Ex-generaal Yudhoyono wordt de nieuwe president. 26 dec.: tsunamiramp in Atjeh.

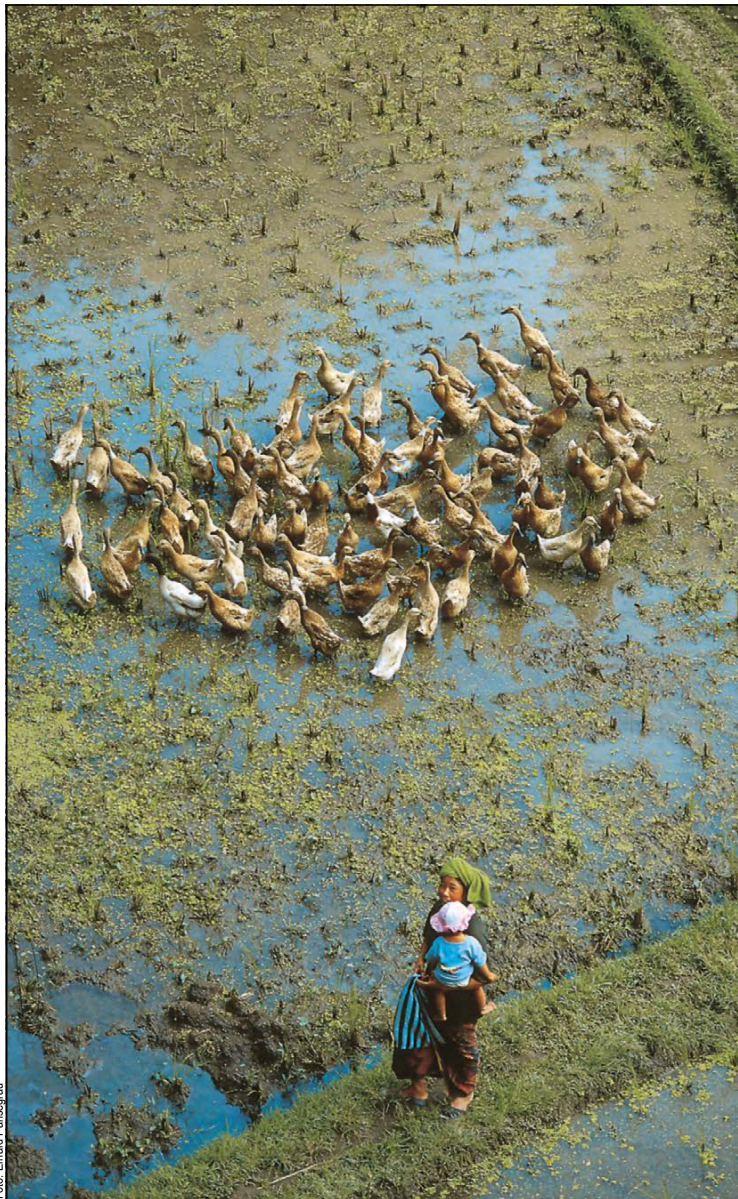
2005 Terreuraanslagen in Kuta en Jimbaran op Bali.

2008 Ex-dictator Soeharto sterft. De daders van de aanslag in 2002 worden terechtgesteld. Toenemende islamisering op Java; een bikiniverbod dreigt – Bali protesteert.

2009 Herverkiezing president Yudhoyono.

2011 Opening van de nieuwe luchthaven Bandara Internasional Lombok op Lombok.

2012 Belissing de haven van Benoa uit te breiden voor cruiseschepen

LAND EN VOLK

Bali spreekt als geen ander eiland ter wereld nog altijd tot de verbeelding van de westerse toerist. En dat is terecht. Want nergens anders komt de combinatie voor van witte en zwarte met palmen omzoomde zandstranden, van paradijselijke tropische vegetatie, van prachtig aangelegde en zich schilderachtig in het landschap voegende rijstterrassen en van een bevolking die verbonden is met de natuur en met haar goden en die volgens een eeuwenoude traditie hun religieuze ceremonies op een bijzonder kleurrijke en unieke manier blijft koesteren.

Weliswaar hebben de opbouw van een moderne infrastructuur en het masatoerisme het zo harmonisch lijkende beeld tot meer alledaagse proporties teruggebracht, maar het 'oude' Bali is in zoveel opzichten in stand gebleven dat bezoekers ook nu nog voor de charme van het eiland bezwijken. En als men dan al in het gebied verblijft, ligt een uitstapje naar Bali's kleinere zuster Lombok voor de hand. Want ook daar wacht de reiziger een zeer fraaie omgeving en die moeilijk te beschrijven, onovertroffen tropische sfeer.

Geografie

De eilanden Bali en Lombok maken deel uit van Indonesië, dat met bijna 17.000 eilanden de grootste archipel ter wereld vormt. Deze tropische eilandengroep strekt zich ten noorden en ten zuiden van de evenaar uit en vormt de scheidslijn tussen de Indische en de Grote Oceaan. Indonesië reikt van Sumatra in het westen tot Nieuw-Guinea in het oosten, en van Kalimantan in het noorden (dat meer dan 70% van Borneo in beslag neemt) tot het onder Timor liggende eiland Roti in het zuiden. In ver-

gelijking met Europa komt de omvang van de archipel overeen met afstanden van Gibraltar tot en met de Oeral en van Zuid-Zweden tot Sicilië. De oppervlakte van Indonesië is met meer dan 2 miljoen km² viermaal zo groot als die van Frankrijk. De kustlengte van het eilandrijk komt met ongeveer 40.000 km nabij de omtrek van de aarde.

Bali en Lombok zijn de westelijkste van de Kleine Sunda-eilanden (Nusa Tenggara), die zich ten oosten van Java uitstrekken tot Timor. Bali ligt ongeveer op 8° ZB en 115° OL en is met 5561 km² meer dan twee keer zo groot als het groothertogdom Luxemburg. In west-oost richting is het eiland ongeveer 145 km lang; de afstand van noord naar zuid bedraagt op de breedste plaats ongeveer 85 km.

Bali is van Java gescheiden door een ondiepe, 2 km brede zee-engte, die tijdens de laatste ijstijd droog lag. Bij de provincie Bali horen bovendien drie eilanden in het zuidoosten, waarvan Nusa Penida het grootste is. De hoogste berg op Bali is de nog actieve vulkaan Gunung Agung (3142 m) in het oosten. In westelijke richting sluit een rij van vulkanen zich aaneen, waaronder vijf die hoger zijn dan 2000 m. Ten noorden van deze vulkaanketen loopt het eiland steil naar zee af en eindigt in een smalle kuststrook. In zuidelijke richting strekt zich een uitgebreid, vooral in noord-zuidrichting door diepe kloven doorsneden terraslandschap uit, waar de rijstbouw van het eiland plaatsvindt.

Lombok is van Bali gescheiden door de Straat Lombok, waarvan de vaargeul een diepte van meer dan 300 m bereikt. Het eiland ligt precies tussen 8° en 9° graden ZB en op 116° OL. De oppervlakte bedraagt 4739 km². Daarmee is Lombok ongeveer half zo groot als Cyprus. Samen met Sumbawa vormt het de provincie Nusa Tenggara Barat. In de bergketen die het noorden van Lombok beslaat, verheft zich de nog actieve vulkaan Gunung Rinjani tot een hoogte van 3726 m.

Links: De eenden in een afge oogst rijstveld eten schadelijke insecten op en zorgen voor bemesting.

Foto: Bernd F. Gruschwitz

Vulkanisme

Bali en Lombok danken, zoals heel Indonesië, hun ontstaan aan de tegengesteld lopende beweging van twee continentale platen. Daaruit resulteerden vulkanische processen. Ongeveer 70 miljoen jaar geleden begon de eilandenvorming toen de lichtere Indo-Australisch schol (Sahul-plaat) naar de Zuidoost-Aziatische schol (Sunda-plaat) toe dreef en er geleidelijk onder schoof. Bij dit proces, dat nu nog voortduurt, wordt de rand van de Indo-Australische schol op 50 km diepte weggesmolten. Door scheuren en barsten stijgt aan de broze uitlopers van de Zuidoost-Aziatische schol magma omhoog en vormt vulkaanketens, die op beide eilanden het landschapsreliëf bepalen.

Bovendien wordt een deel van het sedimentgesteente op de Indo-Australische schol door de Euraziatische schol afgeschaafd zodat in het zuiden kalk-

steenheuvels het landschap kenmerken. De (schier)eilanden Bukit Badung en Nusa Penida zijn hier duidelijke tekens van. Door deze geologische gesteldheid zijn aardbevingen, aardbevingen en vulkaanuitbarstingen in Indonesië een normaal verschijnsel. Op de hele archipel zijn 200 vulkanen actief. Op Bali hebben in de 20ste eeuw twee van de tien actieve vulkanen meermalen hun verwoestende werk gedaan en eerder vond er een uitbarsting plaats op Lombok.

Flora

De van oorsprong vulkanische eilanden werden in de loop van miljoenen jaren bedekt met tropisch regenwoud. Deze unieke biotoop met zijn grote rijkdom aan dierlijk en plantaardig leven werd door het opringen van de mens geleidelijk naar minder toegankelijke gebieden verdrongen. Vandaag de dag zijn nog slechts enkele gebieden aan de uitlopers van de centrale vulkaanketen en in het Nationaal Park Bali Barat (West-Bali) met diepgroene jungle

Boven: Uitgedoofde vulkanen. Rechts: De kansen op een goede rijstogst zijn groot.

Foto: Bernd F. Gruschwitz

overdekt. Nog geen 10% van de eilandoppervlakte bestaat uit regenwoud. In plaats daarvan zijn op plaatsen waar de bodem vruchtbaar is, uitgestrekte rijstvelden of plantages gekomen. In warme droogtegebieden treft men dikwijls ook steppe- en savanneachtige vlaktes aan waar alleen nog *alang-alang* of lontarpalmen kunnen groeien.

In de soortenrijke plantenwereld zijn er enkele boomsoorten die veel voorkomen. De aan zijn breed uitgegroeide luchtwortels herkenbare, oeroude bodhiboom (*waringin*), die heilig is voor de Balinezen en niet mag worden gekapt, staat meestal in het centrum van een dorp. Volgens de legende bereikte Boeddha onder zo'n boom zijn verlichting. In de buurt van tempels vindt men dikwijls de sierboom frangipangi, waarvan de propellerachtige, witte of rozerode bloesems het enige overgebleven sieraad zijn aan de kale, zilvergrijze takken. Net als de bloesems van de frangipangi dienen die van de hibiscus ter versiering van mens en tempelfiguur. Wat in West-Europa als kerstster in kleine bloempotten dapper

stand probeert te houden, groeit hier op boomgrootte. Hetzelfde geldt voor vele soorten rubberbomen, varens en bamboe. De lucht is vaak gevuld met de geur van jasmijn en de kleurenze van de bougainville is een lust voor het oog. Uit meren en plassen steken behalve waterlelies ook weergalozes Indiëse lotusbloemen omhoog. Opvallend en op elke bloemenmarkt altijd weer te bewonderen is de overdadige veelheid aan orchideeën. Het is geen overbodige luxe op reis een handboek over tropische planten mee te nemen.

Fauna

De Straat Lombok met zijn grote diepte en zijn sterke stroming geldt sinds sir Alfred Russel Wallace (1823-1913) als scheidingslijn tussen de fauna van Azië en Australië. Latere onderzoekers hebben dit denkbeeld aangepast en definieerden beide eilanden als delen van een overgangszone, het *wallacea*. Het blijft echter opvallend dat ten oosten van Bali geen van de grotere zoogdieren, zoals de tijger en de neushoorn,

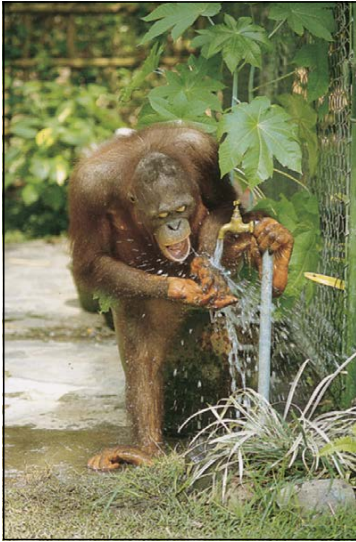

Foto: Bernd F. Gruschwitz

en op de eilanden ten westen van Lombok geen voor het Australische dierenrijk zo karakteristieke buideldieren voorkomen.

Intussen zal men op Bali evenwel tevergeefs uitkijken naar de wat kleinere variant van de tijger, de Balitijger. Het laatste verhaal waarin sprake is van een vluchtige ontmoeting met deze grote kat dateert uit het jaar 1937. Ook de neushoorn komt niet meer voor. De fors gebouwde banteng, een wild rund waarvan de gedomesticeerde kleinere verwant dikwijls op het land te zien is, kan men echter nog in het Nationaal Park Bali Barat aantreffen. Bij sommige tempels of in heilige bossen zijn grijze Java-apen te zien. Met deze dieren is voorzichtigheid geboden. Zij nemen de argeloze bezoeker gemakkelijk een bril of oorbellen af. Op Lombok kan men in de streek van de Rinjani bij Tetebatu bovendien nog zwarte langstaartmakaken vinden.

Boven: De orang-oetan is op Bali alleen nog maar in de dierentuin te vinden. Rechts: Geen rijst zonder hard werken.

De grotere dieren die het dorpsleven op beide eilanden verrijken, zijn onder meer twee soorten waterbuffels en het hangbuikzwijn. Tot de trots van de mannelijke dorpsbewoners behoort de parade met soms geverfde kemphanen, die in hun gevlochten kooien de passanten langs de weg toe kraaien. 's Morgens waggelt een groepje eenden onder begeleiding van een hoeder naar de rijstvelden, waar ze zich voeden met insecten. Binnenshuis zorgen twee soorten gekko's voor de beteugeling van muggenplagen. De schuwe dieren houden zich overdag de meeste tijd achter schilderijen en spiegels verborgen en komen pas te voorschijn in de schemering. Ze zijn onschadelijk en een negen keer achter elkaar uitgestoten *to-ke* uit hun bek voorspelt de Balinezen geluk en voorspoed.

Onder de vogels is met name bijzonder opmerkelijk de inheemse witte balispreeuw. Hij komt voor op Nusa Penida, in het Nationaal Park West-Bali en helaas ook in kleine kooien. De op 60 tot 200 geschatte wilde exemplaren zijn met uitsterven bedreigd. Een bijzonder schouwspel bieden de vluchten witte reigers als zij 's avonds van de rijstvelden terugkeren naar Petulu in Midden-Bali. Zeker ook een bezienswaardig fenomeen is het gewirwar van talloze vleermuizen in de Goa Lawah aan de zuidoostkust.

Economie

Hoewel er jaarlijks meer dan 2,5 miljoen toeristen naar het eiland komen, is de traditionele landbouw nog altijd de belangrijkste werkgever voor de 3,9 miljoen Balinezen. Zo'n 60% van de beroepsbevolking is in deze sector werkzaam. Rond een vijfde van de beschikbare landbouwgrond wordt in beslag genomen door de natte rijstbouw. Op de vaak als terrassen aangelegde rijstvelden worden jaarlijks twee tot drie oogsten binnengehaald. Met een kwart van de beschikbare bodem is het aandeel

Foto: Bernd F. Gruschwitz

van de droge rijstbouw nog groter. Door de afhankelijkheid van de regenval is hier slechts één rijst oogst per jaar mogelijk. In de hoger gelegen gebieden vindt men kruidnagel-, koffie-, tabak-, fruit- en groenteplantages. Bovendien worden er vleesvarkens gefokt. Aan zee behoren de zeewierkwekerij, zeezoutwinning en visvangst tot de belangrijkste inkomstenbronnen. Industrie is er nauwelijks op het eiland, met uitzondering van de textielproductie.

Ongeveer 22% van de bevolking werkt direct in de toeristenindustrie. Het aantal mensen dat indirect van het toerisme leeft – in de kunstnijverheid, de handel en de bouw – is nog veel groter. Naar schatting levert het toerisme een bijdrage van maximaal 80% aan het bruto nationaal product van Bali. De grote terugloop van het aantal toeristen na het begin van de politieke crisis in 1998 en de bom-aanslagen van 2002 en 2005 maakte duidelijk hoe afhankelijk Bali van het toerisme is.

Lombok is in de eerste plaats een agrarisch land. De belangrijkste land-

bouwproducten zijn dezelfde als die van Bali. Opmerkelijk is dat tabak, vooral geproduceerd in het droge zuiden en zuidoosten, na rijst op de tweede plaats van de agrarische exportgoederen staat. Wat betreft opbrengst is puimsteen het belangrijkste exportproduct van Lombok. Het wordt aan Hongkong geleverd, waar men het onder andere gebruikt bij het maken van stone washed jeans.

Na een voorzichtig begin floreerde het toerisme vanaf ca. 1990 ook in Lombok. Er werden enkele strandhotels gebouwd, maar de verdere uitbouw van de toeristische infrastructuur liet – ingeperkt door de politieke en economische crisis – op zich wachten. In 2011 werd de nieuwe luchthaven Bandara International Lombok geopend. Deze ligt ca. 40 km ten zuiden van de oude luchthaven Selaparang en wordt zowel door belangrijke nationale luchtvaartmaatschappijen als ook door SilkAir uit Singapore aangedaan. Hierdoor wordt het wellicht mogelijk om grotere hotelcomplexen aan de stranden van Zuid-Lombok te bouwen.

GESCHIEDENIS EN CULTUUR VAN BALI

Prehistorie en vroegste geschiedenis

Voordat bij opgravingen in Oost-Afrika botten van oermensen werden ontdekt die nog ouder bleken, hield men de Indonesische archipel voor de wieg van de mensheid. In 1891 werden in de omgeving van Triënnale aan de Solo op Java skeletresten gevonden die men in eerste instantie toeschreef aan een rechtop lopende aapmens, de *pithecanthropus erectus*. Volgens recentere classificering gaat het echter om een *homo erectus*, wiens soortgenoten, naar men nu weet, reeds meer dan 2 miljoen jaar geleden de aarde bevolkten.

De ouderdom van de ook als 'Javamens' bekende tweevoeter wordt op meer dan 1,8 miljoen jaar geschat. Men kan er dus van uitgaan dat al in het begin van het Vroeg-Paleolithicum rechtop lopende voorvaders van *homo sapiens* door de regenwouden van Indonesië zwierven, op zoek naar voedsel. Bali vormde hierop geen uitzondering, te meer daar het tijdelijk was verbonden met Java. In de Vroege Steentijd, dus ongeveer 30.000 jaar geleden, bevolkten Melanesische volken de eilanden. Het waren jagers, vissers en verzamelaars. Paleolithische vuistbijlen en andere, aan één kant afgeslepen stenen werden in de omgeving van Sembiran in Noord-Bali gevonden.

Ongeveer sinds het derde millennium v.Chr. kwamen zogeheten Oud-Maleise volken, deel uitmakend van het Mongoolse ras, uit Azië. Zij vermengden zich met de autochtonen of verdrongen hen naar de bergen, het oerwoud of naar oostelijker gelegen eilanden. Uit deze cultuur stammen rond de honderd graven en overblijfselen van een neolithische nederzetting, die men na de Tweede Wereldoorlog in Cekik

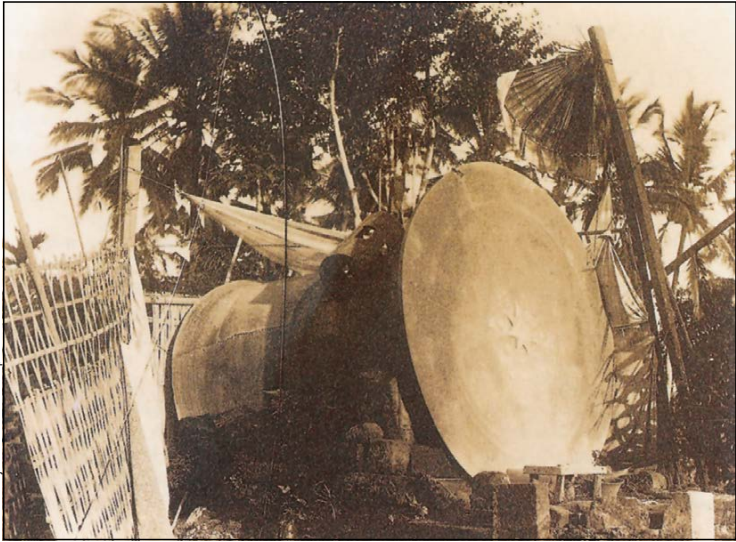
op West-Bali heeft gevonden. Al eerder was men hier op stenen brede bijlen en kleischerven gestuit. In Cekik zijn ook de oudste metalen voorwerpen van Bali gevonden.

Latere Austronesische Maleise immigranten uit Zuid-China en vooral uit Noord-Vietnam vormden vanaf halverwege het eerste millennium v.Chr. de volgende immigratiegolf. Zij brachten metallurgische kennis mee naar Bali en introduceerden nieuwe landbouwmethoden, zoals de natte rijstbouw, op het eiland. De megalieten in sommige tempels stammen uit deze prehindoeïstische tijd. Het meest indrukwekkende relict is de grootste in één stuk gegoten bronzen trom ter wereld, daterend van het begin van onze jaartelling, die men met enige moeite in de tempel Penataran Sasih in Pejeng kan bewonderen. De aard van zijn bewerking en decoraties wordt met de Dongsoncultuur uit Noord-Vietnam in verband gebracht. Of de trom uit Noord-Vietnam stamt of op Bali werd gemaakt, is echter onduidelijk. De nieuwe immigranten verdrongen hun Oud-Maleise voorgangers naar de bergstreken, waar deze als 'Bali-Aga' deels tot op heden hun minder door het hindoeïsme beïnvloede cultus uitvoeren.

De Indiase invloeden op Bali

Nog voor het begin van onze jaartelling bereikten Indiase handelaars de archipel, gelokt door een rijkdom aan bodemschatten en kruiden. Zij betrokken Indonesië bij een handelsnet dat tot het door Rome beheerste Middellandse Zeegebied reikte. Uit het centrale rijk kwamen behalve Chinese handelaars ook reizigers, die als boeddhistische pelgrims heilige plaatsen in het westen van Indonesië bezochten. Al in de 2de eeuw n.Chr. berichtten Chinese bronnen, en iets later ook Indiase teksten en de Griekse geograaf Ptolemaeus in zijn *Geographia*, over rijken die zich op Java en Sumatra hadden

Links: Een verguld godenbeeld in het huis van de schilder Blanco in Ubud.

gevestigd. Nog eerder werd in de Indiase *Ramayana* (na 300 v.Chr. begonnen) een 'gouden eiland' (*Suvarnavipa*) genoemd, dat met Sumatra kan worden geïdentificeerd. Deze naam geeft wat inzicht in de aard van de handelsgoederen die uit Indonesië werden geëxporteerd. Het waren vooral waardevolle goederen, zoals goud en andere edelmetalen, schildpad, geneesmiddelen, reukhout en kruiden. In verslagen over de betrekkingen met China werden vaak Indonesische afvaardigingen aan het hof van de keizer genoemd, waarbij men zich vermoedelijk van de prestigegevoelige hulp van de Zonnekeizer tegen Indiase of Achter-Indiase politieke beïnvloeding wilde verzekeren.

In het gevolg van de Indiase handelaren kwamen hindoeïstische priesters, geleerden en kunstenaars naar de hoven van de Indonesische heersers en bepaalden daar spoedig het religieuze en culturele leven. De oudste geschriften van Indonesië zijn dientengevolge in

het Sanskriet opgesteld, de heilige taal van de brahmanen. Ook het gebruikte schrift, het naar een Tamildynastie genoemde Pallavaschrift, kwam van het Indiase subcontinent. De drukke stroom pelgrims naar India, die vanaf de 7de eeuw n.Chr. is gedocumenteerd, begunstigde de verspreiding van het boeddhisme. Terwijl in Europa Karel de Grote opdracht gaf tot de bouw van zijn bescheiden paleiskapel in Aken, werd in Midden-Java de bouw van een boeddhistisch heiligdom van enorme afmetingen beëindigd: de Borobudur. Alsof daarmee de kracht van het boeddhisme was opgebruikt, trad dit geloof daarna weer op de achtergrond en een nieuwe bloeitijd van het hindoeïsme begon. Eveneens in Midden-Java, vermoedelijk nauwelijks meer dan een halve eeuw later, ontstond bij Prambanan als tegenhanger van de Borobudur een imposant hindoeïstisch tempelcomplex, gewijd aan Shiva.

De schriftelijke verwijzingen naar de ontwikkeling van Bali bleven tot in de 10de eeuw vrij vaag. In vroege Chinese bronnen werd het rijk P'o-li

Boven: De bronzen gong van Pejeng, de grootste gegoten gong ter wereld.

genoemd en waarschijnlijk werd daarmee Bali bedoeld. Pas nadat op Java koning Sindok rond het jaar 930 de staatkundige macht naar het oosten van het eiland verplaatste, kwam Bali in de belangstelling te staan. Tussen Sindoks vorstenhuis, dat over het Javaanse rijk Mataram regeerde, en de Balinese koninklijke geslachten bestonden altijd al veel familiebetrekkingen. De meningsverschillen tussen het machtige Srivijayarijk op Sumatra en het nieuwe expansieve machtscentrum van Oost-Java culmineerden in een verwoestende nederlaag van het laatste, waarbij de hoofdstad aan de Brantas werd verwoest en de koning werd gedood. De hoge geestelijkheid vroeg toen – bezorgd om het voortbestaan van het rijk van Mataram – de in afzondering levende 28-jarige koningszoon Airlangga (ook: Erlangga), zijn klooster te verlaten en het ambt van koning van Oost-Java en Bali te vervullen. Airlangga, die van 1019 tot 1042 regeerde, was de zoon van de Balinese vorst Udayana II en de Javaanse prinses Mahendradatta. Zij was een volle nicht van koning Sindok, de heerser die rond 930 de opkomst van Oost-Java als het nieuwe Indonesische machtscentrum had ingeleid.

Airlangga's regeerperiode geldt als eerste culturele bloeitijd waarin ook Bali was betrokken. Inscripties in het Oud-Balinese, die sinds het einde van de 9de eeuw zijn gedocumenteerd, hebben sinds de 11de eeuw het niveau van die in het Oud-Javaans. Uit deze tijd stammen ook de indrukwekkendste archeologische bezienswaardigheden van Bali: Goa Gajah, een tempelcomplex in Bali's 'heilige land' rond Pejeng, en Gunung Kawi, onder andere een kluiszenarij naar Hindoe-Javaans model.

De legende heeft zich op Bali vooral met de moeder van Airlangga beziggehouden en haar weinig vleiende rollen toegewezen. De uitbraak van een pestepidemie, die het einde van Airlangga's regime zou hebben verduisterd, wordt

aan haar noodlottige gedrag van verbiterde weduwe (*rangda*) toegeschreven. Sindsdien geldt zij als het summum van bedreiging voor de dorpsgemeenschap en moet regelmatig in een spectaculair ritueel door de goede geest van een plaats, de Barong, worden bestreden. Volgens de legende ligt haar graf bij Kutri in de tempel van Bukit Dharma.

Alvorens Airlangga afstand deed van de troon, verdeelde hij zijn gezagsgebied over twee zoons. Het naar de stad Kediri genoemde rijk van de één wist zich aanvankelijk een overheersende positie te verwerven. Ook werd Bali rond deze tijd onafhankelijk. Pas nadat de vorst van Singhasari de macht van het Kediririjk had gebroken en de troon in bezit had genomen, werd Bali in 1284 door een expeditieleger van koning Kertanagara opnieuw veroverd. Voordien lag het politieke machtscentrum van Bali tussen de rivierlopen van de Petanu en Pakerisan in Bedulu en Pejeng. Reeds acht jaar later werd Kertanagara de macht ontnomen door politieke tegenstanders en werd Bali weer onafhankelijk. Uit de Oost-Javaanse machtsstrijd kwam een schoonzoon van Kertanagara, Raden Wijaya, als nieuwe koning naar voren. Deze werd de grondlegger van het rijk Majapahit, waarvan de invloed zich tot de komst van de Europeanen over heel Zuidoost-Azië uitstreckte.

Als gevolg van zijn machtsuitbreiding raakte Bali in 1343 weer onder Javaanse voogdij. Gajah Mada, die als hoogste minister tijdelijk de bevoegdheden van een koning bezat, leidde de veldtocht. Bali, dat nu onderdeel was van het Majapahit-rijk, moest zich opnieuw aanpassen aan Indiase denkbeelden. In dat jaar begon de aanvankelijk met tegenzin aanvaarde ontwikkeling van de nog vandaag op Bali bestaande beschaving. Alle kunsttradities, inheems of overgenomen, werden aan de hoven van de Balinese vazalkoningen verfijnd en tot hoogste bloei gebracht. Het hindoeïsme werd met bekende

denkbeelden gemengd en raakte op Bali zo ingeburgerd, dat het eiland en zijn bevolking niet voorstelbaar zouden zijn zonder deze rituelen en festiviteiten. In het Oud-Javaanse epos *Nagarakertagama* duikt Bali op als 'het andere eiland', dat 'in alle zeden en gebruiken met Java overeenkomt', het pre-islamitische Java welteverstaan.

Toen in de 15de eeuw het intussen islamitische Malakka op het schiereiland tegenover Sumatra zich als nieuw handelscentrum van de streek een plaats veroverde, luidde de doodsklok van het rijk van Majapahit al. Gelijkijdig breidde ook de islam zich in Zuidoost-Azië uit. Deze kende het kastenstelsel van India niet en vond vooral daarom veel aanhangers onder de niet-adellijke handelaars en kooplui. Toen rond 1520 het rijk van Majapahit uiteenviel en de meeste hindoeïstische bastions voor de islam moesten wijken, begon de vlucht

Boven: Een terracottafiguur uit Majapahit. Rechts: Deze Balinese maskerdans kent boeddhistische, tantrische en Hindoeïnvloeden.

van zijn geestelijke en artistieke elite naar Bali.

Bali, dat onder Batu Renggong rond 1550 voor het eerst een verenigd, onafhankelijk koninkrijk was, begon nu van zijn kant zijn macht naar andere eilanden uit te breiden. Lombok, Sumbawa en opnieuw delen van Oost-Java (Balambangan) konden aan de Balinese soevereiniteit worden onderworpen. Twee eeuwen lang was Gelgel bij Klungkung het politieke en culturele centrum van Bali. In de 17de eeuw werd het centrum van Klungkung losgemaakt, dat tot in de jaren vijftig van de 20ste eeuw de aanspraak staande kon houden tenminste in naam intellectueel middelpunt te zijn.

Van de komst van de eerste Europeanen tot volledige kolonisatie

Lange tijd lag Bali in de luwte van de Europese belangstelling. Enerzijds doordat er geen bijzondere rijkdommen bekend waren, anderzijds doordat het eiland door riffen werd beschermd en daardoor moeilijk toegankelijk was. Bovendien was het dichtbevolkt en bergachtig en leende het zich niet zo gemakkelijk als bijvoorbeeld Sumatra, voor een uitgebreide plantagebouw.

De eerste Europese zeelieden die Bali in het oog kregen, waren Portugezen. Aan het begin van de 16de eeuw stond het eiland als *Java Minor* op de kaarten. Een van de eersten die er naar schatten uitkeken, was de Engelse vrijbuitersir Francis Drake. Vijf jaar na Drake, in 1585, probeerden de Portugezen een handelsplaats te vestigen, maar hun schip strandde voor Bukit Badung en slechts vijf matrozen overleefden de schipbreuk. Toen de kleine vloot van Cornelis de Houtman in 1597 voor anker ging, waren hij en zijn uitgeputte bemanning onder de indruk van het paradijselijk aandoende eiland en doopten het *Nieuw-Holland*. Twee van de Nederlanders bleven aan land, trouwden Balinese vrouwen, leerden de taal